

Türkmenistan we Müsür

Category: Haýwanat dünýäsi, Kitapcy, Nukdaýnazar, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmenistan we Müsür TÜRKMENISTAN WE MÜSÜR

Biz dürli halklaryň medeniýetiniň arasyndaky meñzeşligiň olaryň biri-biri bilen garyndaş bolýandygyna hemise shaýatlyk etmeýänligini bilýärис, çünki olar ýakyn bolan jemgyýetçilik-ykdysady gurluşyň ýa-da meñzeş tebigy şertleriň, ýa bolmasa adamzat aňynyň belli bir kanunalaýyklygyna görä, ýuze çykyp biler.

Ýöne gürrüňi edilýän Türkmenistan bilen Müsüriň arasynda gadymy döwürde etno-medeni gatnaşyklaryň bolanlygynyň tarapdary bolýan käbir zatlar bar.

Muňa shaýatlyk edýän delil hökmünde ýewropeid jynsyna degişli, Ortaýer deňziniň wekili bolan türkmenleriň dolihpsefal (uzyn kelleli) keşbini görkezmek bolar. Antropologiki barlaglaryň netijesinde türkmenleriň Ortaýer deňziniň boýunda ýasaýan halklar bilen meñzeşligi alymlaryň öñünde entäk çözülmegine garaşylýan meseläni goýdy.

Baryp 1926-njy ýylда professor H.Brýullowa-Şaskolskaýa Amyderýanyň kenarynda ýasaýan türkmenleriň medeniýetini öwrenip: »Türkmenistan umumy ylmy nukdaýnazardan cuňňur gyzyklanma döredýär» diýip tötnleýin bellemedi, çünki onuň çäginde gadymy medeniýeti bolan Assiriýanyň, Parsiyanyň, Hytaýyň we beýleki döwletleriň kökleri ýuze çykarylýar. Her ýylда neşir edilýän »Medeni gymmatlyklar» atly halkara

Furnalda türkmen sungatyny öwreniji Ç.Esenowyň »Gurjak oýnybol hasylyň dini tansy» diýen makalasynda biziň günlerimize çenli gelip ýeten türkmenleriň »gurjak oýnuny» Gündogaryň gadymy ýurtlarynyň dini däpleri bilen deňeşdirýär. Makalanyň awtory 1985-nji ýylда Lebab welaýatynda toplan materiallarynyň syrynyň diňe gündogaryň mifleri we dini däpleri bilen deňeşdireniden aýan bolýandygyny belleýär. Ol aýratyn hem: »Gadymy döwürlerden bäri Gündogarda Merkezi Aziýanyň, Hytaýyň, Hindistanyň we Günbatarda Alynty Aziýanyň we Müsüriň arasynda medeni alyş-çalşyň bolandygyny ýazyp, bu gatnaşyga dahylly käbir medeniýetiň bölekleriniň Orta Aziýa halklarynyň halk döredijiliginde saklanandygyny» beýan edýär.

Ç.Esenow türkmenleriň dini aýdymalary, tanslary, sazlary hakynda gürrüň bermek bilen türkmen – müsür medeni gatnaşyklaryna aýratyn üns berýär. Ol Orta Aziýa halklarynyň aýdym-sazlaryny has oňat bilyän W.W.Belýaýewe salgylanmak bilen iki kirişli türkmen saz guralynyň müsür baralýeflerinde saklanyp galan suratyna görä, bu saz guralynyň biziň eýýamymyzdan soňky III we II müñýylliklarda Müsüriň we Türkmenistanyň ilaterynyň arasynda giňden ýaýrandygyny ýazýar. Mysal üçin Ç. Esenow: »Dini aýdymlar aýdylanda türkmenleriň we müsürlileriň arasynda belli bir meňzeşlik bar. Aýdymçy öz eline gulagyna, ýaňagyna, bokurdagyna goýýar. Bu hereket sesiň has oňat gaýnap çykmagyny ýeňilleşdirýär...» diýýär.

Bu däbi türkmenleriň arasynda gyz-gelinler läle kakanda ýakyndan synlap bolýar.

Türkmenleriň we müsürlileriň jadyly tanslarynda-da meňzeşlik bar, aýratynda müsürlileriň »iminti» atly ýas tansy edil türkmenleriň »çapak» diýen ýas tansy ýaly diňe aýallar tarapyndan depregiň sazyna goşulyp ýerine ýetirilýär. Ç.Esenow »Misrian» (Balkan welaýaty) we »Müsür» (Lebab welaýatynda ýerleşýän oba) diýen sözleriň gelip çykyşyna ünsi çekýär.

Öňem belleýsimiz ýaly türkmenleriň »gurjak oýny» atly tansy müsürlileriň tansyny ýatladýar. Mysal üçin, faraonlaryň XII neberesinden bolan Senusertiň köşk adamsy Sinuheta ýazan hatynda: »Seniň kümmetiň gapysynda garsaklaryň tansy ýerine ýetiriler» diýilýär.

Müsüriň mifologiyasynda garsak şertli arwah diýlip atlandyrylyar we çagalary goraýan hasaplanýar. Arheolog Hemra Ýusubow 1985-nji ýylда Uzboýyň sag kenarynda (Demirgazyk-Günbatar Türkmenistan) gadymy guburlaryň birinden müsür

faýansyndan ýasalan asma şelpäni tapýar. Bu asma şelpäniň yüzünde Müsüriň sakgally hudaýy arwahyň şekili çekilipdir (boýy 3,5 sm). Hemra Ýusubowyň belleýsi ýaly: »Şeýle heýkeller Müsüriň ähli döwürleri üçin mahsusdyr». Arheologik gazuw-agtaryş işleri geçirilen beýleki ýerlerden tapylan müsür hudaýlarynyň guýrukłary ýok (diňe birinde az-kem sallanyp dur) emma Uzboýdan tapylan şelpäniň yüzündäki arwahyň uzyn, egrelip duran guýrugi bar. Türkmenleriň ajaýyp zergärçilik sungatynda müsür mifologiyasyna gabat gelýän meñzeşligi görmek bolýar. Belli rus zoology B.S.Zaletaýew 1979-njy ýylda türkmenleriň käbir dagdanlarynyň Türkmenistanyň ähli ýerlerinde gabat gelýänini öz ylmy işinde ýazýar.

Ýöne Müsürde bu tomzak aýratyn hormat goýulýan dini jandarlaryň hatarynda bolupdyr. Biziň eýýamymyzdan ozalky III-II asyrlarda Müsürde tomzagyn şekili giňden ýaýrap, onuň keşbi Güne sefde etme dinini aňladypdyr.

B.S.Zaletaýewiň pikirine görä, türkmenleriň tomzak şekilli dagdanlary deňeşdirip bolmajak derejede kyn we müsürlileriňkiden tapawutlanýar. Umuman, türkmenleriň »haýwanat dünýäsi» bilen bagly dagdanlaryna, şeýle hem gurbaga, zemzen, pyşdyl, tomzak şekilli haly nagışlaryna meñzeşligi gadymy Müsürde giňden ýaýran mifologiyanyň keşplerinden tapmak bolýar. Öwrenilen taryhy çeşmeleriň ählisi türkmen medeniýetiniň köküni diňe Merkezi Aziýanyň çäginde öwrenmeli däldigini subut edýär. Mysal üçin, Türkmenistanyň çäginde eneolit we bürünç eýýamlarynda zenan we erkek hudaýlarynyň birgidenine sefde edilipdir. Bu bir tarapdan Türkmenistany gadymy Gündogaryň umumy gurluşyna goşmaça esas berýär.

Gadymy eýýamyň ähli döwürlerinde Merkezi Aziýadan Orta we Ýakyn Gündogara hem-de yzyna halklaryň köpçülikleyín göçenligi baradaky pikir ylymda birnäçe gezek aýdylypdы. Baryp antiki döwürde halklar öz gelip çykyşlarynyň gadymylygy barada biri-birleri bilen jedelleşipdirler. Rim taryhcüssy Pompeý Trok türkmenleriň ata-balary bolan skifler hakynda gürrüň berip: »Skif tiresi hemise gadymy hasaplanypdyr, ýogsam skifler bilen müsürlileriň aradynda haýsysynyň gelip çykyşynyň gadymylygy barada jedel bolupdy... Skifler müsürlilerden üstün çykdylar we olar hemise gelip çykyşy boýunça gadymy hasaplanypdy» diýip ýazýar. Gadymy döwürde Türkmenistanyň ilatynyň ynam bilen günbatara tarap süýşüp, Müsure çenli ýetenligi bellidir. Diňe

türkmen tireleri Ýewropanyň we Aziýanyň halklaryny bedewiň aýratyn tohumy bilen tanyşdyrypdyrlar. Akademik W.O.Witt: »Ahalteke bedewleri Assiriýanyň, Müsüriň, Elladanyň beýik ussatlarynyň döreden şekillerinde baky galan parasatly bedewlerdir» diýip ýone ýere ýazmaýar. Müsürde hatda skif milletine degişli »tahor» diýen at hasaba alnypdyr. Bu at häzir hem türkmen dilinde »togar» diýen manyda bar. Ramses III (1200-1168 ý. ý.) belli ýazgysynda »tahor» diýen söz »takkeri» manyda gabat gelýär. Gündogary öwreniji H.Heningiň pikirine görä, diňe tahorlar biziň eýýamymyzdan ozalky III asyrda gadymy gündogaryň zulum ediji düzgünini ýumrujy bolupdyrlar. Biziň eýýamymyzdan ozalky I asyryň ortalaryndaky çeşmeler Orta Aziýa halklarynyň Müsüre aralaşandyklaryny ýazýarlar. Baryp biziň eýýamymyzdan ozalky V asyrda Nil aýlagy bolan Elefantinada ahemenid garnizonynyň düzümünde horezm goşunynyň bolanlygy görkezilýär. Orta asyrlarda bu ýagdaý düýbünden üýtgeýär. VII asyrdan başlap oguz, gypjak, hazar tirelerinden bolan harby harby serkerdeler Müsürde esasy roly ýerine ýetirýärler. XIII asyrda esasan oguzlardan we gypjaklardan düzülen müsür soltanlarynyň gwardiyasy döwlet agdarylyşygyny amala aşyrýar. XIII - XVI asyrlarda »memluklar» ady bilen belli bu gwardiýa Müsüri hiç hili çäklendirmezden dolandyrypdyrlar. Müsüriň birinji memluk soltany Aýbek - Türkmen bolýar. Ýokarda aýdylanlardan çen tutup, Türkmenistan we Müsüriň arasynda edil beýleki Gündogar ýurtlarynyň arasynda bolşy ýaly etno we medeni gatnaşykar (gadymy döwürde bolşy ýaly orta asyrlarda hem) bolupdyr.

Bu gatnaşyklar antiki döwürden başlap, haçan-da, Beýik Ýupek ýoly Gadymy Dünýäniň ähli ýurtlaryny birleşdirende has hem ýygjamlaşypdyr.

Öwez GÜNDÖGDYÝEW,

professor.